

Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)

The Armenian Question and the Armenian Patriarchate of Istanbul (1878-1923)

Betül ATKOŞAR*

Öz

Bu kitap tanıtımı, Ramazan Erhan Güllü'nün *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi 1878-1923* adlı eserini ele alarak, kurumun tarihsel süreçteki dönüşümünü tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Berlin Antlaşması'ndan Lozan'a uzanan dönemde Patrikhane'nin siyasi bir aktör olarak üstlendiği rol, Ermeni Milleti Nizamnamesi çerçevesindeki sivil-ruhani dengeler ve patriklerin bireysel politikaları incelenmektedir. Yazarın Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri, Yıldız Sarayı jurnalleri ve dönem basınına dayanan çalışması üzerinden, kurumun devlet ve cemaatle kurduğu çok katmanlı ilişkiler eleştirel bir yaklaşımla tartışılmaktadır. İnceleme kapsamında eser, Patrikhane'yi yalnızca dini bir yapı olmaktan öte dinamik bir siyasal merkez olarak resmeden perspektifiyle değerlendirilmekte; akademik literatüre sağladığı katkılar bakımından analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Sorunu, Kurumsal Analiz, Osmanlı Devleti, Cemaat-Devlet ilişkileri.

Abstract

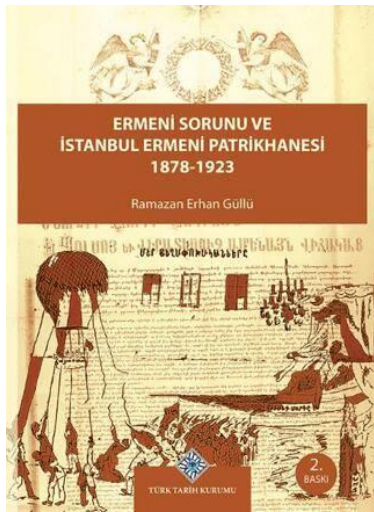
This book review aims to analyze the historical transformation of the institution by examining Ramazan Erhan Güllü's work titled *The Armenian Question and the Armenian Patriarchate of Istanbul (1878-1923)*. The role of the Patriarchate as a political actor, the civil-spiritual balances within the framework of the Armenian Nation Code (Ermeni Milleti Nizamnamesi), and the individual policies of the patriarchs during the period from the Treaty of Berlin to the Treaty of Lausanne are examined. Based on the author's research in the Prime Ministry Ottoman Archives, Yıldız Palace journals, and the contemporary press, the multi-layered relationships the institution established with the state and the community are discussed through a critical approach. Within the scope of this review, the work is evaluated for its perspective that portrays the Patriarchate not merely as a religious entity but as a dynamic political center; and it is analyzed in terms of its contributions to the academic literature.

Keywords: Armenian Question, Armenian Patriarchate of Istanbul, Institutional analysis, Ottoman Empire, Community-state relations

Giriş

Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi 1878-1923 adlı eser ön söz, giriş, son söz ve değerlendirme ile birlikte altı bölümün yer aldığı, toplamında 793 sayfadan oluşan, Türk Tarih Kurumu tarafından ilk baskısı 2015 yılına ait olup ikinci baskısı 2025 yılında genişletilmiş bir biçimde yapılan oldukça kapsamlı bir çalışma olarak ele alınmıştır. Eser, aslında yazarın 2013 yılında tamamladığı doktora tezine dayanmakta ve tezin genişletilmiş hâlden oluşmaktadır¹.

Eser, sadece İstanbul Ermeni Patrikhanesi üzerine sınırlı kalan bir konuyla değil, çok daha geniş bir perspektifle karşılamaktadır aslında okuyucuları. Patrikhane perspektifinden Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkinin çatışma ve siyasi mücadeleden ibaret olmadığını, iki toplum arasındaki tarihi

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, s.atkosar@ogr.iu.edu.tr, ORCID: 0009-0004-1435-1968.

¹ Ramazan Erhan Güllü, "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2013. Eserin ilk baskısı için bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015, Türk Tarih Kurumu Yayınları. İkinci baskı için bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2025, Türk Tarih Kurumu Yayınları. Kitap içerisinde kimi bölümlerin ayrıca yayımlanmış hâlleri veya genişletilerek farklı yerlerde yayımlanmış kısımları dipnotlarda ayrıca zikredilecektir.

ilişkinin yalnızca siyasi bir çatışma gözüyle bakılmasının hatalı bir bakış açısı olacağını belirtmiştir yazar çalışmasının girişinde. Neden bu çalışma yapılmıştır? sorusuna verilen yanıt ise Berlin Antlaşması'ndan Lozan'a kadar uzanan dönemde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Ermeni sorunu karşısındaki tutumunu inceleme amacı etrafında şekillenmektedir. Fakat yazar çalışmada özellikle, gelişen olayların Patrikhane'nin devlet kurumları ve Ermeni cemaatinin diğer temsilcileriyle olan ilişkilerini nasıl şekillendirdiğini; bununla birlikte patriğin bireysel tavrının cemaat içerisinde nasıl karşılandığını ele almaktadır. Eserde, önemli toplumsal ve siyasal olaylar aktarılırken, olayların kronolojik ayrıntılarından ziyade bu gelişmenin yarattığı etkileşim alanlarına odaklanılmaktadır. Bu çerçevede Patrikhane ile devlet kurumları, yer yer sürece dahil olan Avrupalı güçler ve Ermeni toplumunun diğer etkin aktörleri arasındaki diyalog, karşıtlık ve uyum ilişkileri izah edilmeye çalışılmıştır. Ermeniler için kullanılan *tebaa-i sâdika* unvanıyla ilgili yapılan değerlendirmeler eserin ilginç detaylarındanır².

Yöntem ve İçerik

Çalışmanın kaynak zemini, Ermeni sorununun gelişim süreci boyunca Patrikhane ile devlet kurumları arasında gerçekleşen yazışmaları içeren Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine dayandırılmaktadır. Ancak yazar, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde günümüzde sistematik bir arşivin bulunmadığını ve Patrikhane arşivlerine yönelik devlet politikalarına ilişkin kesin verilerin mevcut olmadığını açık biçimde ifade etmektedir. Bu metodolojik sınırlılık karşısında Patrikhane'nin tutumunu anlamlandırmaya katkı sağlayacak iki temel eseri analize dahil ederek kaynak çeşitliliğini sağlamaya yönelmektedir yazar. Literatürdeki o devasa boşluğu doldurma çabasının bir yansıması olarak değerlendirilmelidir bu titiz kaynak arayışı aslında. Bakıldığında bugüne dek İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Ermeni Sorunu karşısındaki kurumsal duruşunu bütüncül bir yaklaşımla ele alan genel bir araştırma yapılmamış, çalışmalar daha çok Ermeni şahsiyetler veya belirli patriklerin dönemleri etrafında şekillenmiştir. İşte bu noktada yazar, spesifik şahıs çalışmalarının ötesine geçerek konuyu kurumsal bir vecheyle bütünleştiren ve literatürdeki o temel boşluğu dolduran kapsamlı bir çerçeve çizmektedir.

Eserin yöntemsel kurgusu, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni edilgen bir ruhani mercii olmaktan çıkarıp Osmanlı siyaset arenasında stratejik hamleler sergileyen merkezi bir aktör olarak çıkarmaktadır okuyucunun karşısına. Yazar, tek tek patriklerin şahsi kararlarından ziyade, bu tasarrufları "Ermeni Milleti Nizamnamesi"nin³ dayatmış olduğu sivil-ruhani dengesiyle harmanlayarak bir nevi kurumsal bir biyografi inşa yoluna gitmektedir. Ortaya çıkan bu inşa sürecinin gerisinde ise arşiv dedektifliği örneği denebilecek titiz bir kaynak zemini mevcuttur. Yazar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin siyasi yazışmalarından Yıldız Sarayı'nın jurnallerine, Ermenice süreli yayınlardan günümüz Patrikhane yetkilileriyle gerçekleştirmiş olduğu mülakatlara kadar uzanan devasa bir kaynak çeşitliliği ile beslemektedir analizini. Kaynaktaki bu çeşitlilik, yazarın sadece kuru bir olay anlatıcılığının peşinden gitmediğinin, dönemin karmaşık ruhunu da yakalamayı hedeflediğinin adeta somut bir ispatı gibidir.

Birinci Bölüm: Patrikhane'nin Konumu ve Sıkışmışlık (1878-1908)

Bu noktadan sonra eser, kendisini sadece büyük siyasi olayların kronolojisine teslim etmekten ziyade, bu olayların Patrikhane üzerinde yarattığı sarsıntıları ve dönüşümleri görünür kılmaya yönelmektedir. Özellikle Berlin Antlaşması ile birlikte meselenin uluslararası bir boyut kazanması, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin konumunu köklü bir biçimde dönüştürmektedir.

² Ramazan Erhan Güllü, "Tebaa-i Sâdika'dan Hâin-i Devlet'e: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Toplum ve Bürokraside Ermeni Tanımlamaları", 19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri "Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar" (5-7 Ocak 2015, İstanbul) Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Cilt: I, İstanbul 2015, s. 393-406.

³ Ramazan Erhan Güllü, "Ermeni Milleti Nizamnamesinin İlanı ve İçeriği", Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri, (Editörler: İsmail Yaşayanlar – Selçuk Kırılı), Bursa 2016, s. 25-40.

Bu süreçte, Patrikhane'nin yalnızca Osmanlı Devleti ile değil, aynı zamanda Avrupa devletleri ve Ermeni cemaatinin farklı güç odaklarıyla da çok katmanlı bir ilişki ağı içerisinde hareket etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Nerses Varjabedian döneminde ortaya çıkan çelişkili tavırlar da tam olarak bu sıkışmışlığın bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan devletle ilişkileri koruma çabası, bir diğer yandan cemaat içerisindeki meşruiyetini kaybetmeme kaygısı Patrikhane'yi çoğu zaman net bir pozisyon almaktan uzak tutan bir denge siyasetine itmiştir. Böylelikle yazar, bir kurumun sadece ne söylediğini değil, baskı ve beklenti arasında nasıl bir denge kurulmaya çalışıldığını da göstermeyi amaçlamaktadır. Kitabın içindekiler bölümüne bakıldığında dahi Berlin Antlaşması sonrası gelişmelerin ve faaliyetlerin ayrı başlıklar altında ele alınması, bu kırılma noktasının çalışmadaki yerini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu kırılma sürecinin en somut ve en çarpıcı örneklerinden biri ise “Horen Aşıkyan” dönemi etrafında şekillenen gelişmelerdir. “Kumkapı Olayı” patrik aleyhine gelişen ilk ciddi siyasal baskı, güvenlik krizlerinden birisi olarak sunulmakta, ardından gelen tehditler, suikast girişimleri Patrikhane'nin artık olayları dışarıdan izleyen bir kurum olmadığını, doğrudan hedef alınan bir merkez haline geldiğini göstermektedir. Bu süreçte Patrikhane'nin tavrı yalnızca kişisel cesaret ya da çekingenlik üzerinden değil, cemaatin gözündeki otoriteyi kaybetmeme çabası bakımından da okunmaktadır⁴. Özellikle suikast sonrası patriğin tutumu, yazarın kurumsal çözümlemeye verdiği önemi gösteren önemli örneklerden birisidir. Yani burada mesele, bir saldırı kronolojisinden ziyade, bu olayın Patrikhane'nin kurumsal dengeleri ve toplumsal temsil gücü üzerindeki derin etkilerine odaklanmaktadır. Aynı zamanda kilise merkezli bazı uluslararası krizler de aynı çerçevede incelenmiştir⁵.

Benzer şekilde “Mateos İzmirliyan” ve akabinde “Mağakya Ormanyan” dönemleri, Patrikhane'nin hem devletle hem de cemaat içindeki farklı aktörlerle yaşadığı gerilimlerin yoğunlaşmış olduğu bir evre olarak ele alınmaktadır. Özellikle Bâb-ı Âli Nümayişi, komitelerin git gide artan etkisi, patriklere yönelen suikast girişimleri Patrikhane'nin artık istikrarlı bir otorite merkezi olmaktan uzaklaştığını göstermektedir. Yazar burada şahıslar üzerinden ilerliyormuş gibi görünse de aslında asıl vurguyu kurumsal çözülmeye ve otorite aşınmasına yapmaktadır. Bu da eseri biyografik bir anlatı olarak değil, kurumsal bir çözümleme kaynağı olarak bizlere sunduğunun göstergesidir.

İkinci Bölüm: II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı: Kurumsal Dönüşüm

II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı bölümü ise çalışmanın en yoğun ve en kritik bölümlerinden birini oluşturmaktadır. 1909 Adana Olayları, süre gelmekte olan asayiş problemleri, Arşaruni ve ardından Zaven Efendi'nin patriklik dönemi Patrikhane'nin artık doğrudan imparatorluğun çözülme sürecinin içerisine çekildiğini göstermektedir. Özellikle 1916 tarihli Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi Patrikhane'nin yeni statüsünü anlama bakımından belirleyici bir eşik olarak ön plana çıkmaktadır. Bu aşamada yazarın temel ilgisi, nizamnameyi sadece idari bir düzenleme olarak değil, Patrikhane'nin kurumsal varlığını yeniden tanımlayan siyasi bir müdahale olarak okumaktır. Zaven Efendi'nin İstanbul'dan

⁴ Ramazan Erhan Güllü, “Ermeni Nâmi Taşımak Töhmət midir?: 19. Yüzyıl İstanbulu'nda Yaşanan Ermeni Hadiseleri Sonrası İstanbul'u Korumak Amacıyla Alınan Önlemler ve Bu Önlemlere Karşı Tepkiler”, *Osmanlı İstanbulu II (II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)*, (Editörler: Feridun M. Emecen – Ali Akyıldız – Emrah Safa Gürkan), İstanbul 2014, s. 815-841.

⁵ Ramazan Erhan Güllü, “İstanbul'da Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve Ermenilere Tanınan Yeni İmtiyazlar (1890-1891)”, *OTAM – Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 38 / Güz 2015, Ankara 2016, s. 31-53.; Ramazan Erhan Güllü, “The Crisis of Armenian Church in Russia (1903-1905) and Its Impact on Ottoman-Armenian Relations”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Edirne 2015, s. 243-260.; Ramazan Erhan Güllü, “1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, Ankara 2016, s. 193-238.

uzaklaştırılması, sürgün dönemi Patrikhane ile merkezi otorite arasındaki gerilimlerin ulaştığı en radikal kırılma noktasını teşkil etmektedir.

Üçüncü Bölüm: Mütareke, Millî Mücadele ve Cumhuriyet'e Geçiş

Mütareke ve Millî Mücadele dönemine gelindiğinde ise anlatı, Patrikhane'nin değişen siyasi dengeler içerisinde sadece hayatta kalma çabasını değil, aynı zamanda yeni oluşmakta olan denklemlerde kendisine yer açma gayretini de görünür kılmaktadır. Zaven Efendi'nin İstanbul'a dönüşü, Ermeni-Rum Patrikhaneleri arasındaki ilişki, Türkler ve Ermenilerin bir arada yaşayabilmesi meselesi, Ermenistan Cumhuriyeti ile kurulan temaslar ve özellikle Kuva-yı Milliye karşıtı faaliyetler, Patrikhane'nin dini bir kurum olarak değil, siyasal yönelimler üreten bir merkez olarak da kaldığını göstermektedir⁶. Bununla birlikte Zaven Efendi'nin zamanla Milli kuvvetlerle yakınlaşma yönelimine girmesi çalışmanın en dikkat çekici dönüşümlerinden birisidir. Yazar burada Patrikhane'yi tek yönlü bir karşıtlık içerisinde değil, koşullara göre pozisyon değiştiren, kimi zaman sertleşen kimi zaman da yumuşayan bir kurum olarak resmetmektedir. Lozan Antlaşması sürecinde Patrikhane'nin takındığı tutum da bu esnek fakat kırılğan yapının son tarihi halkası olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç

Çalışmanın son söz ve değerlendirme kısmına baktığımızda yazarın konuyu 1923 sonrasına bağlayıp kapatmadığını, Lozan Antlaşması'ndan günümüze kadar uzanan süreçte İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin idari yapısında ve patriklik seçiminde meydana gelen dönüşümleri de görünür kıldığını görüyoruz⁷. Bu çerçevede, Patrikhane'nin Lozan sonrasında Cumhuriyet idaresi içerisinde nasıl bir konum kazandığı, 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'nin halen temel bir referans olarak kullanıldığı ve patrik seçimlerinin zemin üzerinden yürütülmeye çalışıldığı özellikle dikkat çekmektedir. Yazar, Patrikhane'nin ruhani bir merkezden ibaret olmadığını, cemaatin idari ve temsili meselelerinde de belirleyici bir kurum olduğunun vurgusunu yaparak bu çift yönlü yapının Tanzimat'tan itibaren giderek daha da görünür hale geldiğini göstermektedir. Özellikle sivil ve ruhani unsurlar arasındaki gerilim, eserin son bölümünde çok daha açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Yazarın aktardığına göre Patrikhane'de patrik seçimi, patrik kaymakamlığı ve cemaat içi temsil meselesi teknik bir idari düzenleme olarak değil, kurum içi güç mücadelesinin bir uzantısı olarak şekillenmiştir. Bu sebepten İstanbul Ermeni Patrikhanesi, tarih boyunca stabil bir yapıda kalmamış, değişen siyasal rejimlerle, yeni hukuki düzenlemelerle ve cemaat içerisindeki beklentilere göre yeniden biçimlenmeye çalışan bir kurum olarak değerlendirilmiştir. Cumhuriyet döneminde görev yapan patriklerin teker teker zikredilmesi de bu sürekliliği göstermek bakımından önemlidir. Zira yazar da böylelikle Patrikhane tarihini savaş ve mütareke yıllarına sıkıştırmamış, kurumun sonraki dönemlerde de varlığını nasıl sürdürdüğünü ortaya koymuştur.

Bu noktada yazarın genel yaklaşımı da bir kez daha belirginleşmektedir. Yazar, Patrikhane'yi tek yönlü bir dini yapı olarak değil, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan tarihsel süreçte cemaatin hem ruhani hem de idari temsil makamı olarak ele almakta, bundan ötürü de kurumun yaşamış olduğu her dönüşümü de daha geniş bir tarihi çerçeve içerisinde yorumlamaktadır. Son sözde yer alan değerlendirmede ise eserin geçmişe dönük bir incelemeden ibaret olmadığını, günümüze kadar uzanan idari ve kurumsal sorunların da tarihsel kökenlerini görünür kıldığını düşündürmektedir. Böylelikle çalışma, İstanbul Ermeni

⁶ Ramazan Erhan Güllü, "Mondros Mütarekesi'nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 75, Ankara, Kasım 2009, s. 575-605.

⁷ Ramazan Erhan Güllü, "Türkiye Cumhuriyeti'nde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin İdari Yapısı ile İlgili Düzenlemeler", *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: Mustafa Sıtkı Bilgin – Mehmet Seyfettin Erol – Mustafa Alkan – Bekir Tarık Yiğit), Ankara 2015, s. 417-425.

Patrikhanesi'nin değişen devlet yapıları karşısında nasıl bir devamlılık ve dönüşüm çizgisi izlediğini göstermek bakımından oldukça değerli bir başvuru eseri olarak ön plana çıkmaktadır.

Yazarın diline değinecek olursak, yoğun akademik içeriğe rağmen bütünüyle kapalı ya da anlaşılması güç bir nitelik arz etmemektedir. Kavramların yer yer açıklanarak verilmesi, olayların teknik bir terminoloji üzerinden değil, belirli bir bağlam içerisinde ele alınması, metnin takip edilebilirliğini arttıran unsurlar arasında yer almaktadır. Bu yönüyle de eser her ne kadar dikkatli bir okuma gerektirse de okuyucuyu metnin dışarısına iten ağır bir anlatım sergilemekten uzak durmaktadır.

Eserin bir diğer dikkat çeken yönü ise, yazarın “Ermeni Sorunu” gibi son derece hassas ve çoğu zaman ideolojik yaklaşımlarla ele alınan bir meseleyi, polemikçi bir söyleme saplanmadan, kurumsal ve tarihsel bir soğukkanlılıkla değerlendirme çabasıdır. Bu yönüyle de çalışma, meseleyi tek bir zaman dilimine ya da tek bir olay etrafına sıkıştırmak yerine uzun bir tarihsel süreç içerisinde ele alarak daha dengeli bir okuma imkânı sunmaktadır. Bununla birlikte yer yer olayların ve aktörlerin fazlalığı sebebiyle başlıkların birbirine yaklaşan bir tekrar duygusu oluşturduğu da söylenebilir. Yine de bu durum, çalışmanın bütünü zedeleyen bir eksiklikten çok, konunun genişliğinden ve yazarın meseleyi olabildiğince ayrıntılı biçimde ele alma arzusundan kaynaklanan bir tercih olarak görülmelidir.

Tüm bu çerçeveye göz önünde bulundurulduğunda eser, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni sadece ruhani bir otorite olarak değil, Osmanlı Devleti'nin son döneminde şekillenen çok katmanlı siyasal ilişkiler ağının merkezinde yer alan aktif bir aktör olarak ele alması bakımından oldukça kapsamlı bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazarın, Patrikhane'yi edilgen bir yapı olmaktan çıkartıp, kriz anlarında pozisyon alabilen, denge kurmaya çalışabilen ve de zaman zaman bu dengeyi kaybedebilen bir kurum olarak resmetmesi çalışmanın en güçlü yönlerinden birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte eserin güçlü arşiv temeline dayanan yapısı, çalışmaya ciddi bir boyutta akademik derinlik kazandırmakla birlikte, yer yer anlatının yoğunlaşmasına ve okurun metin içerisinde daha özverili bir takip süreci yürütmesini gerektiren bir yapıya bürünmesine de sebebiyet verebilmektedir. Özellikle belgelerin çokluğu, bazı bölümlerde anlatılan olayların akışını yavaşlatmakta ve kimi zaman da olaylar arasındaki geçişlerin daha rahat kurulmasına ihtiyaç duyulduğunu hissettirmektedir. Ancak bu durum, eserin değerini azaltan bir unsur olmaktan ziyade ele alınan konunun çok katmanlı yapısının ve yazarın kaynak kullanımındaki titizliğinin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Eserin genel akışı çerçevesinde yazar, yalnızca belgeleri sıralayan bir anlatımı tercih etmekten ziyade, bu belgeler arasındaki ilişki ağını çözümlemeye çalışarak okuyucuya daha bütüncül bir perspektif sunmayı başarmaktadır. Nihayetinde bu çalışma, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni tarihsel bir anlatının unsuru olmanın ötesinde, değişen siyasal ve toplumsal koşullar içerisinde konumlanan dinamik bir kurum olarak okumayı mümkün kılmaktadır.

Kaynakça

- Güllü, Ramazan Erhan, “Mondros Mütarekesi'nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 75, Ankara, Kasım 2009, s. 575-605.
- Güllü, Ramazan Erhan, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2013.
- Güllü, Ramazan Erhan, “{Ermeni Nâmi Taşımak Töhet midir?}: 19. Yüzyıl İstanbulu'nda Yaşanan Ermeni Hadiseleri Sonrası İstanbul'u Korumak Amacıyla Alınan Önlemler ve Bu Önlemlere Karşı Tepkiler”, *Osmanlı İstanbulu II (II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)*,

- (Editörler: Feridun M. Emecen – Ali Akyıldız – Emrah Safa Gürkan), İstanbul 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, s. 815-841.
- Güllü, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Güllü, Ramazan Erhan, “The Crisis of Armenian Church in Russia (1903-1905) and Its Impact on Ottoman-Armenian Relations”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Edirne 2015, s. 243-260.
- Güllü, Ramazan Erhan, “Tebaa-i Sâdika’dan Hâin-i Devlet’e: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Toplum ve Bürokraside Ermeni Tanımlamaları”, *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri “Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar” (5-7 Ocak 2015, İstanbul) Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Cilt: I, İstanbul 2015, İstanbul Türk Ocağı Yayını, s. 393-406.
- Güllü, Ramazan Erhan, “Türkiye Cumhuriyeti’nde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin İdari Yapısı ile İlgili Düzenlemeler”, *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: Mustafa Sıtkı Bilgin – Mehmet Seyfettin Erol – Mustafa Alkan – Bekir Tarık Yiğit), Ankara 2015, ESAM – Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi Yayını, s. 417-425.
- Güllü, Ramazan Erhan, “İstanbul’da Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve Ermenilere Tanınan Yeni İmtiyâzlar (1890-1891)”, *OTAM – Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 38 / Güz 2015, Ankara 2016, s. 31-53.
- Güllü, Ramazan Erhan, “Ermeni Milleti Nizamnamesinin İlanı ve İçeriği”, *Osmanlı’nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri*, (Editörler: İsmail Yaşayanlar – Selçuk Kırılı), Bursa 2016, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayını, s. 25-40.
- Güllü, Ramazan Erhan, “1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası’nın Ermeni Politikaları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, Ankara 2016, s. 193-238.
- Güllü, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2025, Türk Tarih Kurumu Yayınları.